

Tussenstop Oostende. Britten op doorreis tussen Groot-Brittannië en continentaal Europa, 1815-1880

door Pieter FRANÇOIS

“[Ostend] where there is nothing worth looking at, and which is only interesting as being the spot at which you will take your leave” (1)

Oostende kent een lange geschiedenis als toeristische trekpleister. Vooral het toerisme naar Oostende tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw heeft veel aandacht gekregen (2). Over de rol van het toerisme in de periode voordien, van 1780 tot 1850 of zelfs tot 1880, is minder geweten (3). Dat de eerste baders al naar het Klein Strand van Oostende kwamen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw is vrij bekend en dat in 1834 Oostende de koninklijke zomerresidentie werd en dus een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van Oostende als toeristische bestemming voor de elite is uiteraard ook geweten. Maar een volledig beeld ontbreekt nog van de omvang van het toerisme naar Oostende in de periode 1780-1880. Wat was de samenstelling van de diverse groepen reizigers? Wat was hun profiel en wat waren hun drijfveren om naar Oostende te komen? Met welke activiteiten vulden ze hun tijd in Oostende? Wat was de infrastructuur waarvan ze gebruik maakten? Er zijn uiteraard gedeeltelijke antwoorden op die vragen, maar een totaalbeeld is er nog niet. Ook de vraag naar de precieze verhouding tussen deze eerdere vormen van toerisme met de daaropvolgende bloeiperiode van het toerisme moet nog verder verduidelijkt worden. Is die verhouding gekenmerkt door revolutie of door evolutie?

Dit artikel is een kleine bijdrage tot de studie van het Oostendse toerisme in deze vroegere periode. De focus ligt hierbij op Britse reizigers (en dus niet op badtoeristen!) die België bezochten tijdens de periode 1815-1880. Deze Britse reizigers verbleven meestal een week tot tien dagen in België en bezochten in deze tijd meerdere steden. Voor een beter begrip van de relatie tussen deze Britse (door)reizigers en Oostende kunnen twee sporen bewandeld worden. Ten eerste moet worden onderzocht of Oostende wel deel uitmaakte van de gebruikelijke reisroutes van deze rondtrekkende Britten en zo ja, of dit het geval was voor de gehele periode 1815-1880? Of zijn er hier misschien belangrijke verschuivingen waar te nemen? Bovendien is het belangrijk te achterhalen hoe de Oostendse bezienswaardigheden en toeristische infrastructuur werden beoordeeld door de Britse reizigers. Ten tweede moet worden onderzocht in welke mate deze Britse reizigers hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van Oostende als toeristische trekpleister en aan de Oostendse toeristische infrastructuur. In welke mate hebben deze rondtrekkende Britten bijgedragen aan de zich ontwikkelende infrastructuur voor de badtoeristen? Dit artikel focust enkel op het eerste onderzoeksspoor: Oostende als eventuele tussenstop voor de Britse reizigers en de beoordeling van Oostende door deze laatsten. Het geconsulteerde bronnenmateriaal, de Britse reisgidsen en -verslagen over Oostende voor de periode 1815-1880, laat ons toe deze eerste vraag te beantwoorden. Het tweede onderzoeksspoor zou een veel omvattender en diepgravender onderzoek vereisen naar het aantal reizigers, het aantal overnachtingen, de soorten hotels en hun onderlinge hiërarchie, de verhouding van deze reizigers met de badtoeristen, ... (4).

België als bestemming voor Britse reizigers (1815-1880)

Na de Napoleontische oorlogen staken Britse reizigers in grote aantallen het Kanaal over (5). Waarbij reizigers aanvankelijk uit de elite of hogere burgerij kwamen, werd het reizen steeds meer een aangelegenheid van de middenklasse naar gelang de negentiende eeuw vorderde. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het aantal reizigers steeds toenam. Gezien de nabije locatie was België steeds een favoriete bestemming voor nieuwe groepen reizigers. Zelfs in 1815 schreef Richard Boyle Bernard bijvoorbeeld al: *‘Having met with but few English travellers since I had quitted Switzerland, I was much struck on entering Brussels with the vast numbers of my fellow subjects, moving in all directions* (6). Vooral tijdens de jaren veertig van de negentiende eeuw nam het Britse toerisme naar België enorm toe. Naar aanleiding van een parlementaire vraag bracht het

Foreign Office in 1849 bijvoorbeeld het aantal reizigers tussen Groot-Brittannië en Oostende in beeld. Waar in 1843 nog maar 13.857 reizigers de overtocht naar Oostende maakten, was dit aantal bijvoorbeeld al gegroeid tot 35.748 in 1846 (7)!

Een belangrijke ontwikkeling in de Britse reisroutes door geheel Continentaal Europa was een groeiende standaardisering doorheen de negentiende eeuw. Ook de Britse reisroutes doorheen België vormen hier geen uitzondering op. Was het aantal bezochte bezienswaardigheden in de eerste jaren na 1815 nog vrij divers, dan werd de reisroute gaandeweg gestandaardiseerd tot er een vrij klassiek stramien overbleef dat liep via Oostende, over Brugge en Gent, tot in Brussel (met Waterloo). Vanuit Brussel stak men dan door naar Parijs, naar de Rijn, of naar Nederland via Antwerpen. Deze standaardisering van de reis doorheen België was soms zo ver doorgedreven dat er kritiek op kwam: *'It is too often a mistake on the part of the English traveller, after visiting Antwerp, Brussels, and Waterloo, to hurry on at railway speed for the Rhine, fancying that he has seen all that is worth of notice in Belgium, but his mistake is as unfortunate for himself, as his ignorance is deplorable'* (8).

De redenen voor deze standaardisering zijn divers maar twee springen in het oog. Ten eerste, was er een groeiende markt voor reisgidsen gericht op een middenklasse publiek. We denken hierbij in de eerste plaats aan reisgids van John Murray voor Continentaal Europa uit 1836 (9). Deze reisgids wordt vaak gezien als de eerste van een uiterst succesvol genre. 1836 wordt dan ook vaak als conventionele datum gebruikt voor de standaardisering van de Britse reisroutes. Ten tweede leidde een groeiend spoornetwerk tot een snelle en betrouwbare reiswijze. Hierdoor konden de belangrijkste Belgische bezienswaardigheden bezocht worden aan een veel hoger tempo: dit voedde de standaardisering verder. We kunnen deze versnelling van het tempo goed aanvoelen in de volgende beschrijving: *'A magnificent canal extends from Ostend to Bruges; it is nearly three times as wide as those we are accustomed to in England. I should have much enjoyed a passage upon it, had not the railroad been at hand, to accomplish in thirty minutes a journey for which the Trekschuit would have required at least three hours. The mere personal transit by the new mode of conveyance is in every way agreeable'* (10).

Kortom, waar vóór 1836 een relatief groot aantal plaatsen werd bezocht door sommige Britse reizigers, monopoliseerden een beperkt aantal plaatsen vrijwel volledig de Britse aandacht na 1836. De kernvraag van dit artikel is dus hoe deze trend naar standaardisering de Britse belangstelling voor Oostende beïnvloedde? Was Oostende opgenomen in het beperkte kransje van bestemmingen en zien we dus een toename in de belangstelling voor Oostende (en kan deze groei dus hebben bijgedragen aan de totstandkoming van een toeristische infrastructuur in Oostende) of valt Oostende net uit de boot ondanks het feit dat het een typische aankomstbestemming was?

Britse reisgidsen en -verslagen: de bronnen en een methodologie

Britse reizigers waren veelschrijvers. Het aantal reisgidsen en gepubliceerde en niet-gepubliceerde reisverhalen is indrukwekkend en samen vormen ze een uitstekende bron voor een beter begrip van de reisgeschiedenis (11). Een schets van het eigentijdse toerisme in Blackwood's Edinburgh Magazine vatte de drang om te schrijven over de reiservaring krachtig samen: *'They have afflicted our generation with one desperate evil; they have covered Europe with Tourists, all pen in hand, all determined not to let a henroost undescribed, all portofolioed, all handbooked, all 'getting up a Journal', and all pouring their busy nothings on the 'reading public', without compassion or conscience'* (12). Ook over België zijn er honderden reisverhalen geschreven en deze geven een goed beeld van de trends in de Britse reiswereld. Bovendien zijn er ook een groot aantal reisgidsen verschenen. Deze geven inzicht in de verwachtingen van de Britse reizigers. Wat werd er verondersteld dat de reizigers bezochten en welke bezienswaardigheden werden juist niet gepromoot? Voor dit artikel is een uitgebreide reeks reisgidsen en -verhalen gekozen voor zowel de periode 1815-1836 als voor de periode 1836-1880. Dit laat ons toe om eventuele verschuivingen in het Britse beeld over en appreciatie van Oostende op te sporen. Deze selectie volstaat bovenal om de vraag te beantwoorden of Oostende werd opgenomen in de gestandaardiseerde reisroute of niet.

Indrukken van Britse reizigers over Oostende vóór 1836

Om een goed beeld te krijgen van de Britse indrukken over Oostende tijdens de periode 1815-1836 hebben we in detail een selectie van zeven reisgidsen en -verhalen bestudeerd. Als reisgidsen, hebben we deze van Edmund Boyce, Charles Campbell en John Sudgen opgenomen (13). Als reisverhalen, hebben we deze van Richard Boyle Bernard, James Mitchell en Patrick Neil weerhouden (14). Bovendien hebben we ook Henry Smithers hybride tekst, die het midden houdt tussen een reisgids en -verhaal, geanalyseerd (15).

De belangrijkste observatie is dat in deze groep van vroege reisverhalen en -gidsen Oostende helemaal geen grote rol speelt. Oostende wordt besproken in een aantal korte paragrafen, soms zelfs in een aantal zinnen, en in het beste geval in een paar pagina's. Een gevolg hiervan is dat ook praktische informatie, bijvoorbeeld over welke hotels aan te raden zijn of over de transportmogelijkheden om verder door te reizen, amper wordt verstrekt. Het is daardoor ook bijzonder moeilijk uit te maken in welke mate deze vorm van Brits toerisme heeft bijgedragen tot de uitbouw van een toeristische infrastructuur in Oostende of zelfs maar te achterhalen of deze Britse reizigers zich bewust waren van het ontluikende badtoerisme. Een uitzondering is Patrick Neil die vermeldt dat hij voor één nacht in de Rose Inn, uitgebaat door de Brit Nicholson, verbleef en James Mitchell die vermeldde dat ook hij verbleef voor één nacht in Hotel de la Cour Impériale (16). Ook bezienswaardigheden worden amper vermeld. Charles Campbell vermeldt de dokken en het stadhuis en James Mitchell de kerk (17). Bovendien is de algemene indruk vrij negatief. Edmund Boyce vermeldt bijvoorbeeld dat Oostende een eerder "gemene" (mean) indruk maakte (18). Henry Smithers vindt dat er inzake kunst niets is om over op te scheppen (nothing pre-eminent in art to boast of) en ook op Richard Boyle Bernard maakte Oostende geen positieve indruk (19). Zelfs James Mitchells compliment, dat Oostende nog redelijk rechte straten heeft (tolerably straight), is veelzeggend (20). Opvallend is evenwel dat ook Brugge niet zo veel meer aandacht krijgt van deze groep auteurs. John Sudgens beschrijving van Brugge is ook bijzonder vluchtig en Richard Boyle Bernards beschrijving van Brugge bestaat uit welgeteld twee korte zinnen (21).

Indrukken van Britse reizigers over Oostende na 1836

Voor onze evaluatie van de Britse indrukken over Oostende voor de periode 1836-80 hebben we in totaal dertien reisgidsen – en verhalen geanalyseerd. In onze selectie hebben we de vier reisgidsen van Henry Addison, Francis Coghlan, Henry Gaze en W. H. James Weale weerhouden (22). Als reisverhalen hebben we de negen titels van John Ashton, J. S. Buckingham, Robert Scott Burn, E. G. Harvey, John Hoppus, Lady Lees, Matthew O'Connor, Robertson Noel en een anoniem werk bestudeerd (23).

De belangrijkste vaststelling is dat Oostende nog steeds relatief weinig aandacht krijgt van de Britse reizigers. Vergeleken met de vaak heel summiere aandacht in de periode 1815-1836, is er een lichte stijging in aandacht maar deze stijging doet niets af van de hoofdconclusie dat Oostende, zoals uit het reisverhaal van Robert Scott Burn blijkt, nog altijd vluchtig wordt beschreven (24). De paradox is dat Oostende wel degelijk op de standaard reisroute ligt maar dat Oostende niet echt wordt gezien als een echte bestemming. Oostende is een toegangspoort van waaruit de reis naar de echte bezienswaardigheden van België wordt aangevangen. Het is dan ook geen wonder dat Oostende nog steeds vrij negatief in beeld komt. In zijn reisgids raadt Francis Coghlan bijvoorbeeld aan om na de aankomst in Oostende onmiddellijk door te reizen (25). Henry Gaze en Robertson Noel, van wie het openingscitaat van dit artikel is, vinden dat er niets te zien is (26). Op het eerste zicht ligt het eindoordeel van Henry Addison, die Oostende 'anything but prepossessing' noemt, ook in deze lijn (27). Toch maakt hij al een reeks uitzonderingen door Oostende een heerlijke badplaats te noemen tijdens de zomer, de promenade ongeëvenaard te vinden op een zomeravond, en hij is ook van oordeel dat Oostende een gouden toekomst wacht (28). Ook opvallend is dat hij relatief veel aandacht besteedt aan het badtoerisme. Hij is duidelijk geen fan van de gemengde baden, aangezien de natte badpakken 'niets aan de verbeelding overlaten', maar voor ons is van belang dat hij vermelding maakt van deze toeristische tak (29). Dit

is duidelijk een nieuwe trend aangezien ook J. Buckingham, Robert Scott Burn, Francis Coghlan, Lady Lees en James Weale de badcultuur vermelden (30).

Tenslotte zijn er ook twee auteurs die een schuchtere poging ondernemen om Oostende toch voor te stellen als een, weliswaar klein, onderdeel van de gestandaardiseerde reisroute. De anonieme auteur van 'A Summer Ramble through Belgium and Holland' en E. G. Harvey's 'Our Cruise in the Undine' plaatsen Oostende in de Britse traditie om Belgische steden op de gestandaardiseerde reisroute te vergelijken met Britse tegenhangers. Binnen deze traditie wordt Antwerpen bijvoorbeeld vergeleken met Liverpool en Gent met Manchester. Zij stellen dat Oostende de evenknie is van Brighton (31). De auteur van 'A Summer Ramble' stelt duidelijk dat een verblijf van een paar uren in Oostende de moeite is en E. G. Harvey vindt dat de promenade de vergelijking met deze van Brighton kan doorstaan.

De belangrijkste conclusie van deze verkennende studie is dat de aandacht van de Britse reizigers voor Oostende doorheen de gehele periode 1815-1880 eerder gering was. Veel aandacht schonken deze rondtrekkende Britse reizigers in hun reisverhalen en -gidsen niet aan Oostende en hiermee staan ze in contrast met de groeiende groep badtoeristen. Zelfs de toename in aandacht tijdens de periode 1836-1880 doet niets af van de conclusie dat Oostende een vrij kleine rol speelde in de reiservaring van de Britse reizigers. Bovendien is het beeld dat deze reizigers zich vormen over Oostende eerder negatief. Dit is zeker het geval voor de eerste periode 1815-1836. Tijdens de periode 1836-1880 wordt het negatieve beeld al wat doorbroken met enkele meer positievere oordelen. Het antwoord op de vraag of Oostende al dan niet is opgenomen in het selecte kransje van reisbestemming van de gestandaardiseerde reisroute voor de periode 1815-1880 is iets meer genuanceerd. Het is duidelijk dat 'Oostende als bezienswaardigheid' het niet heeft gehaald. Anderzijds doen vele Britse reizigers Oostende wel aan als de toegangspoort voor hun reis naar België. Dit verklaart dan ook dat Oostende als bestemming zowel niet volledig van de kaart is gevallen, als ook niet helemaal is doorgebroken. Ondanks het verkennende karakter van deze studie is het duidelijk dat de bijdrage van de Britse reizigers aan de ontwikkeling van Oostende als toeristische trekpleister en van de toeristische infrastructuur eerder gering was. Het fenomeen van de Britse België-reizigers tijdens de periode 1815-1880 en dat van Oostende als toeristische hoogvlieger vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw waren dan ook relatief afgescheiden fenomenen. Om de precieze groei van Oostende als toeristische trekpleister te verklaren is, zoals reeds aangegeven, veel meer onderzoek nodig. Onderzoek dat zich richt op de verschillende groepen toeristen inzake nationaliteit, sociale afkomst, ..., het aantal overnachtingen en de interactie met de ontluikende toeristische infrastructuur, Het verhaal van de Britse België-reizigers in de voorafgaande periode speelt hierin wel degelijk een rol, zelfs al is het maar een relatief kleine rol.

VERWIJZINGEN

(1) Robertson Noel. *A fortnight's tour; or, how to visit France and Belgium for ten guineas. Written during the tour.* London, John Farquhar Shaw, 1859, p. 65.

(2) Voor een volledig bibliografisch overzicht van de uitgebreide literatuur, zie de sectie 'toerisme' van: Luc François et al. *Bibliografie van de geschiedenis van Oostende*, 5 vols. Oostende, Stadsarchief, 2000-2017. (Oostendse Historische Publicaties, 8-8e (<https://www.oostende.be/product.aspx?id=6027>)). De volgende werken vormen bovendien een goed startpunt om een beter beeld te krijgen van het breder kader van de geschiedenis van het toerisme in Oostende: Marc Constandt. *Een eeuw vakantie: 100 jaar toerisme in West-Vlaanderen.* Tielt, Lannoo, 1986, 160 p.; Sofie Pijlijser. *Toerisme in Oostende in het interbellum. Van melkkoe tot witte olifant.* Soest, Boekscout, 2015, 164p.; Georges Renoy en Paul De Moor. *Honderd jaar toerisme.* Tielt, Lannoo, 1997, 175 p.

(3) Een belangrijke uitzondering hierop is het pionierswerk van Daniël Farasyn: *Historiek van de eerste gebouwen langs de Oostendse zeedijk, 1830-1878* (2de editie). Oostende, Oostendse Heem- en Geschiedkundige Kring De Plate, 2001, 88 p. De doorbraak van het badtoerisme, vanaf 1830 en met een verdriedubbeling van de badgasten in de periode 1852-1864 alleen al, is hier goed in kaart gebracht.

- (4) Om een beeld te krijgen van de omvang van het te voeren onderzoek, zie het demografische onderzoek van Germain Billiet naar het aantal badgasten in het jaar 1883 op basis van de 'Liste officielle des Etrangers': 'Badgasten naar Oostende in 1883', *Ostendiana VI: jaarboek van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde, afdeling Oostende-Kuststreek*, 1993, pp. 61-109.
- (5) Voor een overzicht van de geschiedenis van het Britse toerisme naar België in de periode 1830-1870 en van de wisselende appreciatie van België door de Britse reizigers, zie: Pieter François. 'A little Britain on the Continent'. *British perceptions of Belgium, 1830-1870*. Pisa, Pisa University Press, 2010, xi + 179 p.
- (6) Richard Boyle Bernard. *A tour through some parts of France, Switzerland, Savoy, Germany, and Belgium, during the summer and autumn of 1814*. London, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1815, p. vi.
- (7) *The Times*, 9 February 1849, p. 8, col. d.
- (8) Henry R. Addison, *Belgium as she is*. Brussels, Leipzig, C. Muquardt, 1843, p. 258.
- (9) John Murray. *A Hand-Book for travellers on the Continent: being a guide through Holland, Belgium, Prussia, and Northern Germany, and along the Rhine, from Holland to Switzerland; containing descriptions of the principal cities, their museums, picture galleries, & c.; - the great high roads; - and the most interesting and picturesque districts; also Directions for Travellers; and Hints for Tours. With an index map*. London, John Murray and Son, 1836, xxxix + 511 p.
- (10) Michael J. Quin. *Steam Voyages on the Seine, the Moselle, & the Rhine; with Railroad visits to the Principal Cities of Belgium, & c., & c., vol. I*. London, Henry Colburn, 1843, p. 105.
- (11) Voor een overzicht van de negentiende-eeuwse Britse reisliteratuur over België, zie: Pieter François. 'If It's 1815, This Must Be Belgium: The Origins of the Modern Travel Guide', *Book History*, 2012, vol. 15, pp. 71-92.
- (12) 'Modern Tourism', *Blackwood's Edinburgh Magazine*, August 1848, 64, 394, p. 185.
- (13) Edmund Boyce. *The Belgian Traveller, or a complete guide through the United Netherlands; containing a full description of every town, its objects of curiosity, manufactures, commerce, and inns; the mode of conveyance from place to place, and a complete itinerary of the intermediate country. To which is prefixed, a brief sketch of the history, constitution, and religion, of the Netherlands; the general appearance productions, and commerce of the country, and the manners and customs of the inhabitants*. London, Samuel Leigh, 1815, xv + 272 p.; Charles Campbell. *The Traveller's Complete Guide through Belgium, Holland and Germany: containing full directions for gentlemen lovers of the fine arts, and travellers in general*. London, Sherwood, Neely and Jones, 1815, vi + 366 p.; John Sudgen. *The Traveller's Guide to France and the Netherlands; containing the various modes & expenses of travelling in those countries; the comparative value of French, Dutch, Belgian & English money; the custom house duties, post regulations, sailing of packets, & c., and exhibiting twelve routes to Paris, Amsterdam, Rotterdam, Antwerp, Brussels, & c., showing the distances between each town, in French posts and English miles, with a description of such curious and interesting objects as present themselves on the road. Illustrated by a map. To which is added, the route from London to Geneva, Lausanne, and Neuchatel*. London, T. Boosey, Carpenter and son, J. Harding, Egerton, 1817, xii + 162.
- (14) Richard Boyle Bernard. *A tour through some parts of France, Switzerland, Savoy, Germany and Belgium, during the summer and autumn of 1814*. London, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1815, xx + 336 p.; James Mitchell. *A tour through Belgium, Holland, along the Rhine, and through the north of France, in the summer of 1816. In which is given an account of the civil and ecclesiastical polity, and of the system of education of the Kingdom of the Netherlands; with remarks on the fine arts, commerce, and manufactures*. London, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1816, xii + 390 p.; [Patrick Neill]. *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland, and the North of France, in the autumn of 1817*. Edinburgh, London, Bell & Bradfute, Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, 1823, xv + 574 p.
- (15) Henry Smithers. *Observations made during a tour in 1816 and 1817, through that part of the Netherlands, which comprises Ostend, Bruges, Ghent, Brussels, Malines & Antwerp; with remarks on the works of art, in carving, painting, and sculpture; and enquiries into the present state of agriculture, political oeconomy, literature, the arts, laws, government, and religion. To which is added, from the most authentic information, several original anecdotes relative to the Battle of Waterloo, and the humane conduct of the Inhabitants of the city of Brussels, on that occasion. In a series of Letters*. Brussels, Henry Smithers, 1818, iv + 269 p.
- (16) Neil. *Journal of*, p. 21.; Mitchell. *A tour ...*, p. 8.

- (17) Campbell. *The Traveller's ...*, p. 106.; Mitchell. *A tour ...*, p. 5.
- (18) Boyce. *The Belgian ...*, p. 248.
- (19) Smithers. *Observations made ...*, p. 7; Boyle Bernard. *A tour through ...*, p. 320.
- (20) Mitchell. *A tour through ...*, p. 8.
- (21) Sudgen. *The Traveller's Guide ...*, p. 107; Boyle Bernard. *A tour through ...*, p. 320.
- (22) Henry R. Addison. *Handbook for Residents and Tourists in Belgium*. Belgium, Pratt and Barry, 1838, 421 p.; Francis Coghlan. *Hand-Book for central Europe or guide for tourists through Belgium, Holland, the Rhine, Germany, Switzerland, and France, including a full description of Paris, the Channel Islands, the fashionable Continental Spa's, with remarks on the nature of mineral waters by English and resident physicians, a custom house guide, and a list of the steam packets to and from all the foreign ports, continental railways with fares, hours of departure, and regulations*. London, H. Hughes, 1844, xxviii + 460 p.; Henry Gaze. *Holland and Belgium: How to see them for seven guineas. Containing a daily plan of progress, a reference to the principal routes, towns, public buildings, and noticeable places; the best modes of conveyance; the most recommendable hotels; and a table of proposed expenditure*. London, Letts, Son & Co., 1864, 48 p.; W. H. James Weale. *Belgium, Aix-la-Chapelle and Cologne. An entirely new guide book for travellers, with numerous historical and archeological notes, 16 plans and 4 maps*. London, W. Dawson and Sons, 1859, xlv + 486 p. (Weale's Handbooks for Tourists).
- (23) John Ashton. *Rough notes of a visit to Belgium, Sedan, and Paris. In September 1870-1871*. London, Henry S. King & Co., 1873, 121 p.; J. S. Buckingham. *Belgium, the Rhine, Switzerland, and Holland. An autumnal tour*, 2 vols. London, Paris, Peter Jackson, Late Fisher, Son, & Co., 1848, 448 + 448 p.; Robert Scott Burn. *Notes of an agricultural tour in Belgium, Holland, & the Rhine. With practical notes on the peculiarities of Flemish Husbandry; the saving, treatment and the use of liquid manure; the cultivation of special crops, as flax, colza, and beet-root; etc., etc.* London, Longman Green, 1862, 241 p.; E. G. Harvey. *Our Cruise in the Undine: The Journal of an English Pair-Oar Expedition through France, Baden, Rhenish Bavaria, Prussia and Belgium*. London, John W. Parker and Son, 1854, 156 p.; John Hoppus. *Sketches on the Continent in 1835: in Belgium, Germany, Switerland, Savoy, and France: including historical notices of those countries; and statements relative to the existing aspect of the protestant religion*, 2 vols. London, Saunders and Otley, 1836, 327 + 330 p.; Lees [Lady]. *A few days in Belgium and Holland. An idle book for an idle hour*. London, Edward Stanford, 1872, 148 p.; Robertson Noel. *A Fortnight's Tour, or How to Visit France and Belgium for Ten Guineas*. London, John Farquhar Shaw, 1859, 65 p.; Matthew O'Connor. *Picturesque and Historical Recollections during a Tour through Belgium, Germany, France, and Switzerland, in the Summer vacation of 1835*. London, Wm. Orr. & Co., 1837, 260 p.; [ANONYMOUS] 'A Summer Ramble through Belgium and Holland. First Paper', *The Leisure Hour*, 4, 1855, pp. 503-506.
- (24) Burn. *Notes of an agricultural ...*, pp. 6-9
- (25) Coghlan. *Hand-Book for ...*, pp. 1-2.
- (26) Gaze. *Holland and ...*, pp. 22-23; Noel. *A fortnight's ...*, p. 65.
- (27) Addison. *Handbook for ...*, p. 17.
- (28) Addison. *Handbook for ...*, pp. 17, 21, 24-27.
- (29) Addison, *Handbook for ...*, p. 20.
- (30) Buckingham. *Belgium, the Rine ...*, p. 9; Burn. *Notes of an agricultural ...*, p. 9; Coghlan. *Hand-Book for ...*, p. 2; Lees. *A few days ...*, p. 4; Weale. *Belgium, Aix-la-Chapelle ...*, p. 126.
- (31) Harvey. *Our ...*, p. 145; [ANONYMOUS]. 'A Summer Ramble ...', p. 503